

УДК 81'28:398

**СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКІ НАЗВИ ОБРЯДОВИХ ЧАСОВИХ ПОНЯТЬ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ВЕСНЯНО-ЛІТНІХ КАЛЕНДАРНИХ ДАТ ТА
ПЕРІОДІВ**

У статті подано опис однієї із лексико-семантичних груп номінації середньополіських весняно-літніх календарних обрядів – назв обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів, розглянуто мотиви постання та функціонування деяких із цих назв у взаємозв'язку та взаємозумовленості з іншими вербальними та невербальними одиницями обрядового тексту.

Ключові слова: *обрядовий текст, номінація обрядового тексту, обрядова назва, лексико-семантична група, назви обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів, міфологічний мотив.*

Етнолінгвістичне дослідження середньополіської весняно-літньої календарної обрядовості передбачає вивчення номінації в етнографічному контексті, із залученням відомостей про культурно-міфологічну мотивацію обрядовості для встановлення зв'язків між вербальними та невербальними обрядовими компонентами, у лінгвістичному – як тематичної групи лексики, яку на основі структури предметно-дійового складу обрядового тексту можна поділити на лексико-семантичні групи (ЛСГ), та лінгвогеографічному – зі встановленням ареальної варіантності різнопланових обрядових одиниць. Структурним елементом дослідження ЛСГ номінації є встановлення семантичних зв'язків вербального компонента з різноплановими невербальними одиницями обрядового тексту. Серед ЛСГ номінації традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся важливе місце посідають *назви обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів*. Семантику цих назв можна дослідити, оперуючи відомостями про культурний підтекст, у якому їх використано, про взаємозв'язки та

взаємозумовленість змісту цих назв із назвами інших ЛСГ, про міфологічні мотиви та народні вірування, повір'я, які лежать в основі їх постання. Так, М. Толстой зазначав, що важливим джерелом постання обрядових назв є народна етимологія, яка набуває функцію одного з найбільш продуктивних прийомів організації міфопоетичного й ритуально-магічного тексту й перетворюється на особливий вид магії (етимологічний), завдяки якому мова стає нерозривно пов'язана з іншими компонентами архаїчних типів культури та міфологічної свідомості [16, с. 332–333]. Оскільки значна кількість назв усіх ЛСГ виникла вторинно в обрядовому контексті: внаслідок переосмислення церковного, релігійного змісту понять, які вони виражають; ознак, якостей, властивостей, призначення, функцій культурного символу тощо, то повне та ґрунтовне дослідження номінації обрядового тексту можливе лише за умов попереднього вивчення мотивів постання, існування, розвитку інших його структурних невербальних елементів.

Дослідження календарної номінації (назв свят, дат та періодів року) в контексті вивчення традиційного народного календаря Полісся здійснила С. Толстая. У праці “Полесский народный календарь” у тематично поєднаних зі словником статтях, виокремлено, зокрема, проблеми щодо структури та семантики поліського народного календаря та його номінації [15]. Матеріал, поданий до поліського народного календаря, можна вважати значною мірою репрезентативним як з погляду лінвістичного (корпус хрононімів) та етнографічного (ритуальний зміст та тлумачення, усвідомлення свят, періодів року, днів тижня тощо), так і з погляду ареалогічного (охоплення поліського ареалу) [14, с. 51]. Хрононіми, календарні обряди та їхні компоненти, мотиви фольклорних текстів, які супроводжують обряди, календарні повір'я, заборони та їхнє мотивування стали об'єктами картографування в роботі Т. Агапкіної “Очерки весенней обрядности Полесья” [2]. Загалом вивчення календарної номінації відбувалося в контексті наукових досліджень окремих календарних свят або їхніх елементів. Тому, як зауважує С. Толстая, мовний компонент календаря (народна календарна номінація) залишається практично не вивченим,

причиною чого, ймовірно, є незаперечний факт змістової залежності народного календаря від християнського й, відповідно, вторинність народної (діалектної) номінації свят і календарних дат щодо канонічних назв християнського вжитку [15, с. 17].

Мета статті – розглянути мотиви постання та функціонування деяких середньополіських назв обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів, які входять до складу номінації календарних обрядів весняно-літнього циклу як вербального компонента всього обрядового тексту (системи обрядових текстів) як цілості.

Часто формування семантики народних свят відбувалося шляхом міфологічного та ритуального переосмислення християнських понять. У змісті багатьох назв народного календаря можна виявити поєднання християнського та язичницького елементів, народного (місцевого) та книжного прошарків традиційної культури й цікаві засоби мовної та культурної адаптації в народному побутуванні назв і понять християнського календаря [15, с. 17]. У середньополіській обрядовій традиції більшість назв народного календаря пов'язані із церковним календарем: *Стрітення; Сорок святих; Благовіщення; Прощений тиждень; Великий піст; Вербна неділя; Страсний тиждень; Страсний четвер, Страсть; Великодна субота; Великдень, Паска; Поминальний вівторок, Проводи, Радовниця; Юрія; Івана Купала; Поминальна субота, Родительська ~; Трійця, П'ятидесятниця; Петро й Павел; Ілля (Іллі); Маковей (Маковії), Маковей; Спаса (Спас)* тощо.

Значна кількість народних назв обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів не мають відповідників у церковних календарях: *Хресний тиждень, Середохресний ~, Хрестя (Хресци), Середохрестя* – ‘четвертий тиждень Великого посту’; *Хресна середа, Середохресна ~, Переплавна ~, Середопістя, Хресци* – ‘середа четвертого тижня Великого посту, половина посту’; *Похвальний тиждень* – ‘п'ятий тиждень Великого посту’; *Вербний тиждень, Вербишиний ~, Вербин ~, Вербич* – ‘шостий тиждень Великого посту, тиждень перед Вербною неділею’; *Навський (Наський)*

Великдень, Наське Великоднє (Великоднє Наських), Великдень (Великоднє) Мертвих – ‘четвер Великоднього тижня, поминальний день’; *Клечаний (Клочаний, Клечатий) тиждень, Тросцький (Тросиній) ~, Кленовий ~, Зелений ~, Русальний ~, Поминальний ~* – ‘тиждень перед святом Трійці’; *Клечана (Клечальна, Клечата) субота, Кленова ~, Зелена ~* – ‘субота перед святом Трійці’; *Русальний тиждень, Троїцький ~, Русалка* – ‘наступний після Трійці тиждень, пов’язаний з появою русалок’; *Розирі (Розирги), Русалчин день, Проводи, Русальні Проводи, Росход, Русалка* – ‘понеділок, рідше вівторок Русального тижня, день проводів русалок’.

Відомо, що творення багатьох обрядових назв відбувалося в процесі міфологічного переосмислення народною свідомістю християнських понять та вірувань, різних ознак та функцій побутових предметів, дій тощо. Отже, виявлення семантики більшості обрядових назв вимагає залучення обрядового контексту. Нерідко народна календарна назва (співзвучна з церковною або відповідник церковній) повністю або частково втрачає християнський зміст й мотивується міфологічними уявленнями народу: *Стрітєння* (день, коли зима зустрічається з літом або весною); *Сорок святих* (побутування звичаю випікати обрядове печиво в кількості 40; повір’я про те, що сорока (ворона, бусел) приносить 40 ломачок на кубло; повір’я про 40 морозів тощо); *Вербна неділя* (день освячення вербових гілок у церкві); *Білий тиждень, Чистий ~* (останній тиждень Великого посту, період, коли білять хати, прибирають); *Чистий четвер* (день, коли виконують основні очищувальні обряди перед Великоднем); *Красна субота* (день, коли фарбують яйця (крашанки)); *Великдень* (“великий день”); *Маковей (Маковея)* (день, коли освячують мак, печуть коржі з маком). У тлумаченні деяких календарних назв зберігся християнський зміст: *Благовіщення* (“блага вість”); *Страсний тиждень* (у церковному календарі – “Страсна седмиця”); *Свята Трійця, П’ятидесятниця* (у церковному календарі день Святої Трійці, п’ятдесятий день після Великодня).

У народному календарі паралельно або окремо побутують назви свят, у тлумаченні яких зберігся християнський зміст та які мають народне обрядове

трактування, в основі постання яких лежить міфологічний мотив. Так, сьомий, останній, тиждень Великого посту має такі назви: *Страсний тиждень*, *Білий ~*, *Чистий ~*. Назва *Страсний тиждень* має аналог у церковному календарі – *Страсна седмиця*. Четвер сьомого тижня Великого посту також має назви *Страсний четвер*, *Страсть* (*Страстя*, *Страсті*), *Страсники* (також *Страстя*, *Страсть* – це вечір Страсного четверга та церковна служба Страсного четверга). Назва *страсть*, *страсті* має таке тлумачення: ‘вечірне богослужіння в Страсний четвер’, вживається також у сполученні *Страсний тиждень*. За походженням – цсл. стл. *страсть* ‘пристрасть; страждання, біль, муки; мученицька смерть’, – псл. *strastь* < *strad-ть* ‘страждання; мука; сильне почуття’, пов’язане з *stradati* ‘страждати, мучитись, бідувати’ [7, т. 5, с. 433–434]. Пор.: *Ст|расний | тижде"н*. *Г|реба | с'іл'но мо|ліца | Богу, це ўже Спа|с'іц'ел' їде на Ст|рас'ц', йо|го розоп|нут', а по|том вон воск|ресне* (с. Словечне Овруцький р-н Житомирська обл.). Цю назву також вживають у сполученні *Страсті Христові* [6, т. 4, с. 336]. Назви *Білий тиждень*, *Чистий ~* зумовлені обрядовими діями, які виконують на цьому тижні – *білити* та *чистити* (митися, прибирати). Основним міфологічним мотивом утворення цих назв є мотив фізичного та духовного очищення.

Період поминання померлих (день, тиждень) після Великодніх свят у середньополіській обрядовості має, зокрема, назву *Радовниця* з усіма її фонетичними варіантами. Одним із тлумачень цієї назви є ‘свято радісного пасхального поминання мертвих у зв’язку з воскресінням Христа’, яке вказує на семантичний зв’язок назви із поняттям *радості* (пор.: рос. *Радостная* – ‘поминки на 40-й день після смерті’, *радованьице* фолькл. – ‘радість, веселощі’ [6, т. 4, с. 8]. Іншим, менш вірогідним тлумаченням цієї назви є наближення до *-род-*, яке ґрунтується на діалектному рос. *родителки* мн. ‘день поминання мертвих’, рос. *родитель* у значенні ‘померлого родича взагалі’ (рос. *родительський день*, *родительская суббота*) [6, т. 4, с. 8; 7, т. 5, с. 11; 11, с. 30; 17, т. 3, с. 429, 431]. У “Поліському календарі” С. Толстої зафіксовано такі оповіді інформаторів: *Радовниця – це не поминки, в цей день радіють*

(радує); ідуть на кладовище, несуть яйця, паску, вино, гуляють... Це такий день, кажуть, як перший день Паски [15, с. 205, 206]. За народними повір'ями, предки радіють, якщо їх поминають і приходять з ними христосуватись [1, с. 294–295; 11, с. 30].

Свято, яке припадає на сьому неділю після Великодня (п'ятдесятний день після Великодня), має такі назви *Свята Трійця, П'ятидесятниця, Трійця, Зелена Трійця, Зелені свята*. Назви *Свята Трійця, П'ятидесятниця* вказують на церковний зміст свята (у церковному календарі п'ятдесятний день після Великодня – день Святої Трійці). Церковна назва *Трійця (Тройця)* безпосередньо пов'язана з поняттям триєдиного божества: Бога-Отця, Бога-Сина й Бога-Духа Святого. Проте в народній традиції назва свята пов'язана із реалізацією міфологічного мотиву магічного числа три, зокрема, в одиниці темпорального плану (обрядовий час святкування Трійці триває три дні) (майже весь середньополіський ареал). Отже, ця невербальна одиниця темпорального плану перебуває в синонімічних відношеннях із вербальною одиницею *Трійця*. Поряд із церковною назвою в середньополіських говірках на позначення цього свята поширені також двокомпонентні атрибутивні назви *Зелені Свята, Зелена Трійця*. В основі постання цих назв лежить міфологічний мотив вшанування природи в період її найбільшого розквіту, сприймання рослинності як символу життєдайної сили природи. Відомо, що основною обрядовою дією цього свята було прикрашання будівель, дворів та господарських приміщень різноманітними травами (зіллям) та гілками дерев. Отже, вербальна одиниця обрядових текстів *Зелені свята* вступає у відношення синонімії з невербальними одиницями реалемного плану (*гілки, трави, зелень*) та одиницями акціонального плану (*прикрашання зеленню*).

У багатьох середньополіських говірках день напередодні свята Трійці називають *Клечена субота* з різними фонетичними варіантами: *Клечана, Клечальна, Клечата*. У цей день, за народною традицією, прикрашають гілками дерев, зіллям оселі, подвір'я, господарські будівлі. Сукупність цієї зелені в говірках української мови позначено, зокрема, лексемою *клечення*, а обрядова

дія – лексемою *клевчати (поклевати)* [9, с. 251]. Назва *клевчати* ‘убирати, прикрашати зеленню’ може бути пов’язана з рос. *клёк* ‘щось затверділе’, *клёкнуть* ‘в’янути, зморщуватися, висихати’ й разом з ним споріднене з лит. *klėkti* ‘гуснути, застигати’, первісне значення могло бути ‘зелень для засихання’ [7, т. 2, с. 459; 9, с. 252; 10, с. 168]. В українській мові є також лексема *клякнути* ‘мерзнути; дубіти; втрачати гнучкість; не досягнувши, сохнути від суховію, спеки (про рослини)’ [7, т. 2, с. 469; 9, с. 252; 10, с. 168]. Назва *клевчання* виявляє спільну семантику з білоруською назвою *клёк*, яка позначає ‘життєву силу; соки’ [13, т. 2, с. 698; 19, т. 6, с. 58], адже відомо, що троїцька зелень у народній свідомості була символом розквіту природи, її життєдайної сили. На Овруччині семантику назви тижня перед Зеленими святами *Клевчаний* і днів на цьому тижні пов’язують із повір’ям про те, що якщо цього тижня *прорубати (чертити), клеचितи* місце в лісі на поле, то буде добре родити [4, с. 308]. У східнополіських, білоруських та середньополіських говірках на позначення четверга після Трійці зафіксовано назву *Сухий четвер: Тро|йешній | тижде"н* [після Трійці], *Су|хи'ї че"т|вер, | дейак'і | л'уде з|найут', не" їдут' ў го|род не" че|найут* (с. Старе Шарно Народицький р-н Житомирська обл.), яка, ймовірно, мотивована обрядовою дією прибирання сухого зілля після закінчення свят. Значення цієї обрядової дії можна виявити з народних прикмет про необхідність прибирання засохлої зелені, щоб не хотілося спати (с. Малахівка Лугинський р-н Житомирська обл.); у середньополіській традиції також був звичай спостерігати за тим, як довго сохне зелень: *тро|йецке йак|шо в'і|сит' у |хат'і, |доўго не |сохне, то це |кажут' не" |мона |буде |доўго |с'єна |в'ісушит', т|рудно |буде |с'єно |в'ісушит' ў|л'єтку* (с. Піхоцьке Овруцький р-н Житомирська обл.). Отже, у творенні невербальних реалемних (засохле зілля), атрибутивних (*засохле* зілля, *Сухий четвер*), акціональних (*прибирання* зілля після свят), темпоральних (*Сухий четвер*) та вербальних (прикмети) одиниць тексту реалізовано мотив *засохлої зелені*.

У середньополіських говірках на позначення дня після свята Трійці (найчастіше понеділок, рідко – вівторок, субота) поширене вживання назв:

Розирі, Розирги, Розигри, Розигріш та побутує повір'я, що в цей день після перебування на землі впродовж *Зелених свят* зникали русалки. Відомо, що в цей день традиційно виконували обряд *проводів русалок*. Тому назви *Проводи русалок, Русальні проводи, Проводи* (символічно проводжали русалок), *Росход* (русалки зникали, розходились), *Росалка, Русалчин день* мають прозору мотивацію. Назва *Розирі* може походити від назви *грати* (від *гра*), що зумовлено повір'ям про те, що в цей день *грає сонце* [15, с. 210, 213] або *грають* (гуляють) русалки перед тим, як зникнути: *Розирг'і – то|д'є|саме во|ни* [русалки] *гу|л'айут* (с. Піхоцьке Овруцький р-н Житомирська обл.); *У ву|торок зни|кайут' – Розигр'іш. Ёже ё ву|торок га|л'айут', ёже ёс'о – пос'|л'едн'ї д'ен'. Знаї шо, ої стої, |дубе, даї н'е |д'оргаїса, поп|йом – поїе|мо, даї ро|зоїд'емса* (с. Виступовичі Овруцький р-н Житомирська обл.). Українська назва *Розигри* може мати значення 'перший день Петрівки, коли, за народними переказами, у лугах і лісах розгулює нечиста сила' [12, т. 8, с. 681], мотивом номінації також виступає дієслово *гуляти* (розгул). У поліських обрядових текстах також зафіксовано свідчення про те, що в цей день "*градь* [грядки] *варушыли* [підгортали], *штоб вельми разыгрывались да росли. Потому й Розыгры*" [15, с. 213].

Свято Різдва Іоанна Хрестителя (24.VI / 7.VII) у середньополіській традиції має такі назви: *Івана Купайла* (*Купала*), *Іван Купайло* (*Купало*), *Купайла* (*Купала*), *Купайло* (*Купало*), *Іван Купальний*, *Івана Купального*, *Купальний день*. Одне з поширених тлумачень цієї назви пов'язане з обрядовим першим у році купанням, яким закінчувалося свято в давніх слов'ян. Підтвердженням цієї думки можуть бути такі середньополіські назви свята: *Іван Купальний*, *Івана Купального*, *Купальний день*. Хоча за народною етимологією назва *Купало* пов'язана з водою, купанням, водночас поліські матеріали підтверджують співвіднесеність назви *Купала* зі словами типу *купало* 'вогнище', *куп'ец'* 'тліти, погано горіти'. Отже, у назві *Купало* спостерігаємо віднесеність до різних елементів протиставлення вогонь : вода [8, с. 224]. Деякі вчені висловлюють також думки про зв'язок назви із кипіти 'кипіти, бурлити, клокотати', 'бути

охопленим якимось почуттям, пристрастю' та лат. *cupido*, а також Купідон – “прагнення”, на що вказує наявність еротичних мотивів у купальській обрядовості [5, с. 146–147]. Простеживши етимологію назви Купало, Н. Велецкая висуває припущення, що ця назва може бути дуже різнобічною, може поєднувати в собі декілька значень: вогнище, котел, водоймище, ритуальне громадське зібрання на ритуальному місці (куди приходили чистими духом та тілом у ритуальному, чистому одязі) [3, с. 102–103] (щодо останнього трактування назви пор.: слов'янське купа в значенні ‘натовп, скупчення людей’ [18, т. 13, с. 107]).

Отже, до складу ЛСГ назв обрядових часових понять на позначення календарних дат та періодів входять назви, пов'язані з церковних календарем; назви, які мають лише народну етимологію та назви, які виникли внаслідок переосмислення народною свідомістю церковного змісту календаря. Пояснення мотивів виникнення значної кількості назв стає можливим лише завдяки встановленню їх народної етимології, яка може породжувати як лише вербальні тексти, так і тексти винятково акціональні (тобто ритуальні дії та цілі обряди) або мішані (вербально-акціональні).

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т. А. Агапкина. – М. : Индрик, 2002. – 816 с.
2. Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 21–107.
3. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М. : Наука, 1978. – 239 с.
4. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського / М. Возняк. // Древліяни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 291–336.

5. Волошина Т. А. Языческая мифология славян / Т. А. Волошина, С. Н. Астапов. – Ростов-н/Д : Феникс, 1996. – 448 с.
6. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Т. 1–4. – М. : Русский язык, – 2000.
7. Етимологічний словник української мови : в 7-ми тт. / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 1–4. – К. : Наукова думка, 1982-1989.
8. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей : Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 344 с.
9. Осташ Н. Про назви літніх християнських свят українців : Зелені свята / Н. Осташ // Діалектологічні студії 1. Мова в часі і просторі. – Львів, 2003. – С. 248–268.
10. Поістогова М. Із спостережень над східнополіськими фітономенами. Ключання / М. Поістогова // Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2005. – № 14. – С. 167–177.
11. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники. (Опыт историко-этнографического исследования) / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 143 с.
12. Словник української мови. – Т. 1–11. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1–5. – Мінск : Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977–1983.
14. Толстая С. М. Этнолингвистическое изучение Полесья : состояние и перспективы / С. М. Толстая // Полісся : мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 47–54.
15. Толстая С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2005. – 600 с.
16. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / М. Фасмер. – Т. 1–4. – М. : Прогресс, 1986–1987.

18. Этимологический словарь славянских языков / под ред. О. Н. Трубачева. – Т. 1–13. – М. : Наука, 1974–1987.

19. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы – Т. 1–11. – Мінск : Акадэмія навук БССР ; Беларуская навука. – 1978–2006.

В статье описана одна из лексико-семантических групп номинации среднеполесских весенне-летних календарных обрядов – названия обрядовых временных понятий, которые означают календарные даты и периоды, рассмотрены мотивы возникновения и функционирования некоторых из этих названий во взаимосвязи и взаимообусловленности с другими вербальными и невербальными единицами обрядового текста.

Ключевые слова: *обрядовый текст; номинация обрядового текста; обрядовое название; лексико-семантическая группа; названия обрядовых временных понятий, которые означают календарные даты и периоды; мифологический мотив.*

The article gives a description of lexical-semantic groups of nomination in midlpolissiya spring-summer calendar rituals-names of rituals of time to denominate calendar dates and periods; the motifs of creation and functioning of these terms in accordance with their mutual connections and mutual interaction with other verbal and non-verbal units of ritual texts.

Key words: *ritual text, nomination of ritual text, ritual term, lexical-semantic group, names of ritual time denominations to denote calendar dates and periods, mythical motif.*